

Michał Prusek

Uniwersytet Opolski

ORCID 0000-0002-4652-5529

michal_prusek@wp.pl

Zakres zastosowania prawa cywilnego w ramach instytucji podmiotu zobowiązanego do zwrotu korzyści majątkowej (art. 91a k.p.k.) – wybrane zagadnienia

Słowa kluczowe: zwrot korzyści majątkowej, podmiot zobowiązany do zwrotu korzyści, korzyść z popełnienia przestępstwa, zwrot nienależnego świadczenia, przepadek korzyści majątkowej

Streszczenie. Instytucja podmiotu zobowiązanego do zwrotu korzyści majątkowej poprzednio była uregulowana w art. 52 Kodeksu karnego¹ oraz art. 416 Kodeksu postępowania karnego². Przepisy te zostały uchylone, jednak po około dwóch latach ustawodawca powrócił do wspomnianego rozwiązania w art. 91a i art. 415a k.p.k. W porównaniu do wcześniejszej regulacji zmodyfikowano warunki zobowiązania, uprawnienia i obowiązki podmiotu oraz procesowe aspekty orzekania o jego odpowiedzialności. Szczegółowo ustawodawca zredagował zakres zastosowania prawa cywilnego w ramach instytucji podmiotu zobowiązanego do zwrotu korzyści majątkowej. Celem niniejszego artykułu jest wskazanie, w jakim zakresie prawo cywilne znajdzie zastosowanie w wybranych obszarach komentowanej instytucji.

The scope of the application of civil law under the institution of the person obligated to return the property benefits (art. 91a of the Code of the Criminal Procedure) – selected issues

Keywords: return of property benefits, entity obligated to return the benefits, benefits from commission of a crime, return of undue benefits, forfeiture of property benefits.

Summary. The institution of the person obligated to return the property benefits was previously regulated in art. 52 of the Penal Code and art. 16 of the Code of Criminal Procedure. These provisions were repealed, but after about two years the legislator returned to the mentioned solution in art. 91a and art. 415a of the Code of Criminal Procedure. In comparison to the previous regulation, the legislator modified the terms of liability, the powers and duties of the entity and the procedural aspects of adjudicating the liability of the entity. The legislator also formed in detail the scope of application of civil law under the institution of the person obligated to return the property benefits. The purpose of this article is to indicate to what extent civil law will be applied in selected areas of the commented institution.

¹ Ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks karny (tekst jedn.: Dz. U. z 2020 r., poz. 1444 z późn. zm.) – dalej: k.k.

² Ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks postępowania karnego (tekst jedn.: Dz. U. z 2020 r., poz. 30 z późn. zm.) – dalej: k.p.k.

Wprowadzenie

Podmiot zobowiązany do zwrotu korzyści majątkowej funkcjonował w postępowaniu karnym od początku uchwalenia k.k. i k.p.k. Pierwotnie warunki zobowiązania rzeczowego podmiotu do zwrotu korzyści majątkowej zawarto w art. 52 k.k., który wymagał skazania za przestępstwo przynoszące korzyść majątkową osobie fizycznej, prawnej lub jednostce organizacyjnej niemającej osobowości prawnej, które zostało popełnione przez sprawcę działającego w imieniu lub interesie tej osoby lub jednostki. Wówczas sąd zobowiązywał podmiot, który uzyskał korzyść majątkową, do jej zwrotu w całości lub w części na rzecz Skarbu Państwa, chyba że korzyść ta podlegała zwrotowi innemu podmiotowi. Uprawnienia i obowiązki podmiotu oraz procesowe aspekty orzekania w zakresie zobowiązania do zwrotu korzyści majątkowej były uregulowane w art. 416 k.p.k.

Powyższe przepisy zostały uchylone w wyniku tzw. wielkiej nowelizacji³. Jednak po niespełna dwóch latach, ustawą nowelizacyjną z 23.03.2017 r.⁴, przywrócono możliwość zobowiązania podmiotu niebędącego stroną do zwrotu korzyści majątkowej uzyskanej w związku z popełnieniem przestępstwa⁵. Tym niemniej restytucja rzeczowego rozwiązania nie ograniczyła się jedynie do przywrócenia uchylonym przepisom mocy obowiązującej. Względem uprzedniej regulacji zmodyfikowano warunki zobowiązania, uprawnienia i obowiązki podmiotu oraz procesowe aspekty orzekania o jego odpowiedzialności. Jednocześnie wskazane elementy w całości znalazły wyraz w art. 91a i art. 415a k.p.k. Stąd obecnie, jeżeli w związku z popełnieniem czynu zabronionego osoba trzecia uzyskała korzyść majątkową lub świadczenie określone w art. 405-407, art. 410 i art. 412 Kodeksu cywilnego⁶ od Skarbu Państwa, jednostki samorządowej, państwowej lub samorządowej jednostki organizacyjnej, a także podmiotu, dla którego organ samorządu jest organem założycielskim, lub spółki prawa handlowego z większościowym udziałem Skarbu Państwa lub jednostki samorządowej – na wniosek prokuratora sąd, stosując przepisy

³ Ustawa z 27.09.2013 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. z 2013 r., poz. 1247 z późn. zm.) oraz ustawa z 20.02.2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. z 2015 r., poz. 396).

⁴ Ustawa z 23.03.2017 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. z 2017 r., poz. 768) – dalej: ustawa nowelizacyjna z 23.03.2017 r.

⁵ Jednym z celów była implementacja dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/42/UE z 3.04.2014 r. w sprawie zabezpieczenia i konfiskaty narzędzi służących do popełnienia przestępstwa i korzyści pochodzących z przestępstwa w Unii Europejskiej (Dz. Urz. UE L 127 z 29.04.2014 r., s. 39). Zob. *Uzasadnienie rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw*, druk sejmowy nr 1186, Sejm VIII kadencji, s. 20, <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/druk.xsp?nr=1186>, [dostęp: 25.02.2021]; J. Wawrzyniak-Zaczyńska, *Konstrukcja podmiotu zobowiązanego do zwrotu korzyści majątkowej w świetle przepisów ustawy z dnia 23 marca 2017 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny i innych ustaw*, „Palestra” 2018, nr 1-2, s. 70.

⁶ Ustawa z 23.04.1964 r. – Kodeks cywilny (tekst jedn. Dz. U. z 2020 r., poz. 1740 z późn. zm.) – dalej: k.c.

prawa cywilnego, zobowiązuje tę osobę do zwrotu korzyści albo jej równowartości uprawnionemu lub orzeka przepadek świadczenia albo jego równowartości na rzecz Skarbu Państwa. Wskazana instytucja, mimo iż zawarta w k.p.k., nacechowana jest elementami karnomaterialnymi z jednoczesnym odesłaniem do stosowania przepisów prawa cywilnego. Tak skomplikowany charakter, niestety, nie pozwala na kompleksowe jej omówienie w ramach niniejszego artykułu, zatem w dalszych rozważaniach poruszone zostaną kwestie mogące budzić największe wątpliwości, a dotyczące zakresu przedmiotowego odpowiedzialności, legitymacji procesowej oraz możliwych rozstrzygnięć.

1. Ukształtowanie zakresu odpowiedzialności oraz legitymacji procesowej podmiotu zobowiązanego w art. 91a k.p.k.

Jedną z najbardziej dostrzegalnych zmian względem uprzednio obowiązującej regulacji dotyczy przedmiotowego zakresu odpowiedzialności, co zyskuje przełożenie także na legitymację procesową podmiotu zobowiązanego. Uchylony art. 52 k.k. warunkiem zastosowania omawianej instytucji czynił uzyskanie korzyści majątkowej, podczas gdy redakcja art. 91a k.p.k. wskazuje na uzyskanie korzyści majątkowej lub świadczenia z art. 405-407, art. 410 i art. 412 k.c. Zatem może się wydawać, że ustawodawca w prosty sposób poszerzył ramy zobowiązania o świadczenia z art. 405-407, art. 410 i art. 412 k.c. Zgodnie z powyższym założeniem przedmiotowy zakres odpowiedzialności obecnie obejmowałby:

- a) korzyść majątkową, a także
- b) korzyść majątkową z bezpodstawnego wzbogacenia określonego w art. 405-407 k.c.,
- c) świadczenie nienależne z art. 410 k.c.,
- d) świadczenie niegodziwe z art. 412 k.c.⁷

Zaznaczenia jednak wymaga, że na gruncie uchylonego art. 52 k.k. roszczenia z tytułu V k.c. wymienione powyżej w punktach b)-d) mieściły się w pojęciu korzyści majątkowej⁸. Stąd powstaje pytanie, w jakim celu ustawodawca wyodrębnił

⁷ R.A. Stefański, [w:] *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. R.A. Stefański, S. Zabłocki, Warszawa 2017, t. I, s. 1031-1033; H. Paluszkiwicz, [w:] *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. K. Dudka i in., Warszawa 2020, s. 228; S. Szolucha, [w:] *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. J. Skorupka i in., Warszawa 2020, s. 269; J. Wawrzyniak-Zaczyńska, *op. cit.*, s. 73; P. Czarnecki, [w:] *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. A. Sakowicz i in., Warszawa 2020, s. 329-330.

⁸ A. Cader, E. Jabłoński, *Prawnomaterialne i procesowe problemy odpowiedzialności podmiotu zobowiązanego do zwrotu korzyści majątkowej na podstawie art. 52 k.k.*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2003, nr XIII, s. 20-24; M. Miąsik, *Instytucja zobowiązania do zwrotu bezprawnie uzyskanej korzyści majątkowej (art. 52 k.k.) w świetle badań ankietowych*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2007, nr 2, s. 177-181.

w redakcji art. 91a k.p.k. świadczenia z art. 405-407, art. 410 i art. 412 k.c.? *Prima vista* rzeczony zabieg może wskazywać, iż obecnie „korzyść majątkowa” w redakcji art. 91a k.p.k. obejmuje wzbogacenie inne, niż wskazane w tytule V k.c. W przeciwnym razie, skoro roszczenia z tytułu V k.c. wymienione w punktach b)-d) mieszczą się w pojęciu korzyści majątkowej, to taka regulacja mogłaby stanowić *superfluum* ustawowe.

Przypomnienia wymaga, iż przesłankami bezpodstawnego wzbogacenia są: wzbogacenie jednej osoby kosztem innej, związek między wzbogaceniem iubożeniem oraz brak podstawy prawnej wzbogacenia⁹. Warto wskazać, iż wzbogacenie i ubożenie nie polegają jedynie na tym, że w jednym majątku przybywa środków, a w drugim ich ubywa. Ubożenie bowiem może polegać na niepowiększeniu majątku, natomiast wzbogacenie – na zaoszczędzeniu na koniecznych wydatkach¹⁰. Powyższe rozumienie pozostaje zbieżne z interpretacją na gruncie art. 91a k.p.k. korzyści majątkowej w postaci każdego przysporzenia majątku sobie lub innej osobie albo uniknięcia w nim strat¹¹.

2. Zakres zastosowania przepisów niedotyczących odpowiedzialności z tytułu bezpodstawnego wzbogacenia

Poszukując przykładów korzyści majątkowej pozostającej poza zakresem zastosowania przepisów tytułu V k.c. należy z jednej strony mieć na względzie ograniczenia nałożone przez pozostałe elementy instytucji z art. 91a k.p.k., mianowicie, iż wzbogacenie powinno pozostawać w związku z popełnieniem przestępstwa¹² oraz pochodzić od Skarbu Państwa lub innych wymienionych podmiotów. Jednocześnie pole badawcze należy ograniczyć do prawa cywilnego, gdyż w art. 91a k.p.k. usta-

⁹ D. Fuchs, A. Malik, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz. Zobowiązania. Część ogólna*, red. M. Habdas, M. Fras, Warszawa 2018, t. III, s. 345; W. Dubis, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, Warszawa 2019, s. 842; E. Łętowska, *Bezpodstawne wzbogacenie*, Warszawa 2000, s. 63; A. Borowicz, *Wzajemne roszczenia współwłaścicieli o wynagrodzenie za korzystanie z rzeczy wspólnej*, „Przełąd Sądowy” 2011, nr 6, s. 72-73; wyrok SN z 6.11.2015 r., II CSK 870/14, LEX nr 1929081.

¹⁰ T. Sokołowski, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz. Zobowiązania. Część ogólna*, red. A. Kidyba i in., Warszawa 2014, t. III, s. 352; W. Dubis, [w:] *Kodeks cywilny...*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, s. 842; E. Łętowska, *op. cit.*, s. 66-72; A. Borowicz, *op. cit.*, s. 73.

¹¹ R. A. Stefański, [w:] *Kodeks postępowania...*, red. R.A. Stefański, S. Zabłocki, t. I, s. 1032; M. Miąsik, *op. cit.*, s. 160; wyrok SN z 16.09.1982 r., I KR 157/82, OSNPG 1983, nr 3, poz. 27.

¹² Wprawdzie art. 91a k.p.k. wskazuje na popełnienie czynu zabronionego, lecz z uwzględnieniem art. 415a k.p.k. słusznie przyjmuje się, że czyn ten musi stanowić przestępstwo. Zob. J. Wawrzyniak-Zaczyńska, *op. cit.*, s. 72-73; R.A. Stefański, [w:] *Kodeks postępowania...*, red. R.A. Stefański, S. Zabłocki, t. I, s. 1029-1030.

wodawca wskazuje, iż zobowiązując podmiot, sąd stosuje przepisy prawa cywilnego, co podkreśla cywilnoprawny charakter odpowiedzialności podmiotu¹³.

Warto rozpocząć analizę badawczą od wskazania, że przepisy art. 405–412 k.c. zasadniczo nie znajdują zastosowania, jeżeli korzyść majątkowa została uzyskana na podstawie ważnej czynności prawnej, ustawy, orzeczenia sądu oraz decyzji administracyjnej¹⁴.

W tym kontekście można wskazać na stan faktyczny, który legł u podstaw wyroku SN z 7.10.2010 r.¹⁵ Pozwany, działając jako pełnomocnik NSZZ „Solidarność”, zawarł z powodem umowę, której przedmiotem było wybudowanie i wyposażenie basenu rekreacyjno-rehabilitacyjnego. Pełnomocnictwo nie obejmowało jednak umocowania do zawierania umów tego typu, o czym powód w dniu zawierania umowy nie wiedział. Następnie powód wykonał swoje zobowiązanie, a NSZZ „Solidarność” ani nie dokonał zapłaty, ani nie potwierdził zawartej umowy. Stąd SN uznał, iż dopóki powód nie wezwie NSZZ „Solidarność” do potwierdzenia umowy zgodnie z art. 103 k.c., ocena roszczenia o zapłatę w świetle przepisów o bezpodstawnym wzbogaceniu jest przedwczesna. Mając na uwadze, iż zachowanie pełnomocnika mogłoby wyczerpywać przykładowo znamiona przestępstwa z art. 286 k.k., a powodem mogłaby być spółka z większościowym udziałem Skarbu Państwa, w powyższym kazusie podmiot trzeci mógłby uzyskać korzyść majątkową w związku z popełnieniem przestępstwa, która to korzyść nie mieściłaby się w granicach roszczeń z tytułu V k.c.

Wspomniana korzyść otrzymana w związku z oszustwem mogłaby także polegać na uzyskaniu nieoprocentowanej lub nisko oprocentowanej pożyczki, albo nabyciu rzeczy za pół darmo na podstawie ważnej umowy sprzedaży¹⁶. Wprawdzie w myśl art. 58 § 1 i 2 k.c. czynność prawna sprzeczna z ustawą, zasadami współżycia społecznego albo mająca na celu obejście ustawy jest nieważna. Jednak związek popełnienia przestępstwa z dokonaniem czynności prawnej nie pociąga za sobą automatycznie jej nieważności¹⁷.

Ponadto w doktrynie prawa cywilnego zgłasza się zastrzeżenia w zakresie stosowania przepisów dotyczących bezpodstawnego wzbogacenia w przypadku

¹³ Zob. *Uzasadnienie...*, s. 19; A. Kowalczyk, *Rozszerzony przypadek mienia pochodzącego z przestępstwa lub służącego do jego popełnienia (tzw. konfiskata rozszerzona) – aspekty procesowe*, „Monitor Prawniczy” 2018, nr 21, s. 1147; S. Szołucha, [w:] *Kodeks postępowania...*, red. J. Skorupka, s. 268–269.

¹⁴ Wyrok SN z 13.12.2012 r., V CSK 7/12, Legalis nr 667429; E. Łętowska, *op. cit.*, s. 76.

¹⁵ Wyrok SN z 7.10.2010 r., IV CSK 95/10, Legalis nr 406134.

¹⁶ R. A. Stefański, [w:] *Kodeks postępowania...*, red. R. A. Stefański, S. Zabłocki, t. I, s. 1032; K. Mularski, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. M. Gutowski, Warszawa 2019, t. II, s. 427; wyrok SN z 16.01.2009 r., IV KK 269/08, OSNwSK 2009, nr 1, poz. 173.

¹⁷ Wyrok SN z 14.03.2014 r., III CSK 113/13, Legalis nr 1048643; M. Gutowski, *Czynność prawna podjęta w celu przestępczym. Glosa do wyroku SN z 28.10.2005 r., II CK 174/05*, „Monitor Prawniczy” 2007, nr 18, s. 1023–1024.

actio pauliana, tj. wówczas, gdy wskutek czynności prawnej dłużnika dokonanej z pokrzywdzeniem wierzyciela osoba trzecia uzyskała korzyść majątkową. Należy zwrócić uwagę, że art. 91a k.p.k. w przeciwieństwie do art. 405 k.c. nie wymaga, aby korzyść majątkowa została uzyskana „kosztem” Skarbu Państwa i wymienionych podmiotów, lecz „od” Skarbu Państwa i wymienionych podmiotów. Zatem wskutek przesunięcia majątkowego pokrzywdzonym może być nie tyle sam Skarb Państwa i wymienione podmioty, co ich wierzyciele. Jednocześnie zachowanie osoby, będącej przykładowo pracownikiem spółki z większościowym udziałem Skarbu Państwa, może wyczerpywać znamiona przestępstwa z art. 300 k.k. Wskazuje się, że w przypadkach z art. 527 k.c., osoba trzecia nie jest bezpodstawnie wzbogacona kosztem wierzyciela osoby, od której uzyskała korzyść majątkową¹⁸. Powyższe stanowisko doktryny nie zyskuje jednak aprobaty w orzecznictwie, które dopuszcza stosowanie przepisów o bezpodstawnym wzbogaceniu w sytuacji wskazanej w art. 527 k.c. z zastrzeżeniem jednak, że rozstrzygnięcie w przedmiocie bezpodstawnego wzbogacenia powinno być poprzedzone uznaniem czynności prawnej za bezskuteczną¹⁹.

Powyższe rozważania dają asumpt do twierdzenia, iż możliwe są sytuacje uzyskania korzyści majątkowej w związku z popełnieniem przestępstwa, pozostające poza granicami zastosowania art. 405-412 k.c. Należy jednak zwrócić uwagę, iż niemożność stosowania w tych przypadkach przepisów o bezpodstawnym wzbogaceniu ma charakter nie bezwarunkowy, lecz warunkowy. Zależy bowiem od zakwestionowania ważności lub skuteczności czynności zgodnie z art. 58, 103 czy też 527 k.c. Zatem zasadniczo owa niemożność wynika z faktu, iż stosowanie przepisów o bezpodstawnym wzbogaceniu we wspomnianych sytuacjach byłoby przedwczesne. W szczególności nie sposób stosować przepisów art. 405-412 k.c., jeżeli do rzeczonoego zakwestionowania nie dojdzie lub, co więcej, jeżeli kontrahent uzna ważność i skuteczność czynności prawnej.

Przenosząc powyższe rozważania na grunt procesu karnego należy zastanowić się, czy zasadnym jest orzekanie zwrotu korzyści majątkowej w przypadku istnienia podstawy prawnej wzbogacenia, nawet jeżeli podstawa ta kwalifikuje się do zakwestionowania? Pozytywna odpowiedź na zadane pytanie mogłaby prowadzić do naruszenia pewności obrotu. Ponadto w przypadku potwierdzenia ważności i skuteczności podstawy prawnej przez kontrahenta prowadziłyby do zbędnych przesunięć majątkowych.

¹⁸ P. Księżak, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz. Zobowiązania. Część ogólna*, red. K. Osajda, Warszawa 2017, t. IIIa, s. 381; J. Kisielińska, *Problem ochrony prawnej wierzyciela paulińskiego w razie rozporządzenia korzyścią przez osobę trzecią*, „Przegląd Sądowy” 2017, nr 6, s. 51.

¹⁹ Wyroki SN: z 27.02.2004 r., V CK 272/03, OSNC 2005, nr 3, poz. 50; z 30.09.2004 r., IV CK 30/04, Legalis nr 82830; z 25.10.2012 r., I CSK 139/12, Legalis nr 606382. Zob. też P. Księżak, [w:] *Kodeks cywilny...*, red. K. Osajda, t. IIIa, s. 384-385; J. Kisielińska, *op. cit.*, s. 53.

Podjmując próbę rozwiązania zasygnalizowanego w niniejszym opracowaniu problemu w inny sposób warto wskazać, iż aktualnym wydaje się pogląd wyrażony na gruncie uchylonego art. 52 k.k., zgodnie z którym odpowiedzialność podmiotu zobowiązanego do zwrotu korzyści majątkowej ma charakter przedmiotowy, bowiem sąd nie bada winy tego podmiotu. Stąd pewnych alternatywnych do tytułu V k.c. podstaw prawnych można poszukiwać w grupie instytucji regulujących wspomnianą odpowiedzialność przedmiotową, gdzie obok bezpodstawnego wzbogacenia wymienienia się odpowiedzialność na zasadzie ryzyka i słuszności²⁰. Pierwsza z wymienionych zasad odpowiedzialności została wyrażona w art. 417, 430, 433-436 oraz 449¹-449¹¹ k.c.²¹ i dotyczy kolejno odpowiedzialności odszkodowawczej władzy publicznej, szkody wyrządzonej przez podwładnego, szkody wyrządzonej wyrzuceniem albo wylaniem lub spadnięciem przedmiotu, szkody wyrządzonej zawaleniem się budynku, szkody wyrządzonej przez ruch przedsiębiorstwa lub zakładu, szkody spowodowanej przez mechaniczny środek komunikacji, szkody wyrządzonej przez produkt niebezpieczny. Natomiast względy słuszności decydują o odpowiedzialności w ramach art. 417², 428, 431 § 2 k.c.²², które dotyczą odpowiedzialności odszkodowawczej władzy publicznej, szkody wyrządzonej przez sprawcę niemożącego odpowiadać z uwagi na wiek albo stan psychiczny lub cielesny, a ponadto szkody wyrządzonej przez zwierzę. Krótki przegląd wymienionych podstaw daje jednak asumpt do twierdzenia, iż warunkiem odpowiedzialności na zasadzie ryzyka i słuszności nie jest uzyskanie korzyści majątkowej, lecz zaistnienie szkody. Stąd roszczenie zmierza tutaj nie tyle do zwrotu korzyści majątkowej, co do naprawienia szkody, która może znacznie przekraczać zakres ewentualnie uzyskanych korzyści kosztem poszkodowanego²³. Ponadto odpowiedzialność z art. 433, 435, 436 oraz

²⁰ M. Miąsik, *op. cit.*, s. 165-166; D. Tarnowska, D. Kaczorkiewicz, M. Brzezińska, *Niesprawcza odpowiedzialność karna o charakterze represyjnym (karnym) w świetle Konstytucji RP (art. 42 ust. 1)*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2013, nr 4, s. 96-97.

²¹ R. Kubiak, *Przypadki odpowiedzialności cywilnej opartej na zasadach ryzyka*, „Studia i Materiały Wyższej Szkoły Marketingu i Biznesu w Łodzi” 2002, nr 9, s. 115-116; J. Kuźmicka-Sulikowska, *Zasady odpowiedzialności deliktowej w świetle nowych tendencji w ustawodawstwie polskim*, Warszawa 2011, s. 161-193; K. Ludwichowska, *Odpowiedzialność cywilna posiadacza samochodu przy przewozie z grzechoci (zasada winy czy ryzyka)*, „Państwo i Prawo” 2009, nr 2, s. 69; M. Safjan, K.J. Matuszczyk, *Odpowiedzialność odszkodowawcza władzy publicznej*, Warszawa 2009, s. 35; B. Gnela, *Odpowiedzialność za produkt (uwagi o polskiej regulacji)*, „Państwo i Prawo” 2009, nr 9, s. 35; Z. Kuniewicz, A. Tomczyk, *Odpowiedzialność z tytułu effusum vel deiectum a zalanie pomieszczenia na niższej kondygnacji*, „Przeгляд Sądowy” 2016, nr 4, s. 32. Nieco odmiennie Ł. Andrzejczak, *Zasada ryzyka a funkcja prewencyjna odpowiedzialności odszkodowawczej ex delicto (uwagi na tle art. 435 i 362 k.c.)*, „Państwo i Prawo” 2013, nr 10, s. 64-65.

²² B. Więzowska, *Odpowiedzialność cywilna na zasadzie słuszności*, Warszawa 2009, s. 89-90; J. Kuźmicka-Sulikowska, *op. cit.*, s. 217; M. Safjan, K.J. Matuszczyk, *op. cit.*, s. 31; wyroki SN: z 19.03.2014 r., I CSK 295/13, LEX nr 1496314; z 7.04.2004 r., IV CK 231/03, LEX nr 176080; z 27.08.2020 r., IV CSK 631/18, LEX nr 3057395.

²³ B. Gnela, *op. cit.*, s. 34; Ł. Andrzejczak, *op. cit.*, s. 64; M. Wilejczyk, *Odpowiedzialność za szkody wyrządzone przez zwierzęta pozostające pod opieką człowieka*, „Przeгляд Sądowy” 2016, nr 9, s. 116;

449¹-449¹¹ k.c. nie wymaga, aby źródłem szkody było bezprawne zachowanie człowieka²⁴. Co więcej, przesłanką odpowiedzialności z art. 417² k.c. jest działanie zgodne z prawem²⁵. Dodatkowo podmiotem pociągniętym do odpowiedzialności z art. 428 k.c. nie jest osoba trzecia względem sprawcy²⁶. Wreszcie warto zwrócić uwagę na wpisane w powyżej wymienione instytucje okoliczności egzoneracyjne, które zwalniają podmioty zobowiązane z odpowiedzialności²⁷.

W świetle powyższych rozważań trudno w ramach odpowiedzialności na zasadzie ryzyka i słuszności zmieścić gros przypadków uzyskania korzyści majątkowej od Skarbu Państwa oraz pozostałych podmiotów z art. 91 k.p.k. w związku z popełnieniem przestępstwa. Dodatkowych podstaw odpowiedzialności można także poszukiwać na gruncie przepisów z zakresu odpowiedzialności kontraktowej czy prawa rzeczowego. Tym niemniej tak szeroka analiza zdaje się wykraczać poza ramy niniejszego opracowania. Również wątpliwym pozostaje zobowiązanie sądu karnego do wikłania się tak szczegółowo w analizę przesłanek poszczególnych reżimów odpowiedzialności cywilnej, co przede wszystkim wydłużyłoby postępowanie karne w danej sprawie.

Zasadne zatem wydaje się twierdzenie, iż uzyskanie korzyści majątkowej z art. 91a k.p.k. dotyczy wyłącznie przypadków bezpodstawnego wzbogacenia. Aby jednak pogodzić tak sformułowaną konkluzję z brzmieniem art. 91a k.p.k. należy nieco odmiennie spojrzeć na jego redakcję. Egzemplifikację przepisów k.c. wystarczy powiązać nie tylko z terminem „świadczenie”, lecz także z terminem „korzyść majątkowa”. Sam projektodawca w uzasadnieniu wskazuje, iż omawiany przepis dotyczy podmiotu, który „uzyskał korzyść majątkową lub świadczenie, o których

---

K. Mularski, [w:] *Kodeks cywilny...*, red. M. Gutowski, t. II, s. 417-418, 494-495; K. Osajda, [w:] *Kodeks cywilny...*, red. K. Osajda, t. IIIa, s. 503; T. Sokołowski, [w:] *Kodeks cywilny...*, red. A. Kidyba, t. III, s. 414.

²⁴ Por. B. Gnela, *op. cit.*, s. 36; Ł. Andrzejczak, *op. cit.*, s. 64-65; M. Matusiak-Frączczak, Ł. Frączczak, *Odpowiedzialność cywilna za wypadki komunikacyjne z udziałem pojazdów autonomicznych*, „Państwo i Prawo” 2019, nr 11, s. 115-117; Z. Kuniewicz, A. Tomczyk, *op. cit.*, s. 37.

²⁵ M. Safjan, K. J. Matuszczyk, *op. cit.*, s. 31; K. Bączyk-Rozwadowska, *Glosa do wyroku SN z 7.03.2013 r., II CSK 364/12*, OSP 2014, nr 2, s. 211; M. Nesterowicz, *Zaniechanie szerszej diagnostyki biometrycznej płodu. Glosa do wyroku Sądu Apelacyjnego w Łodzi z 15.07.2014 r., I ACa 25/14*, „Przebieg Sądowy” 2017, nr 3, s. 134.

²⁶ Wyrok SN z 27.08.2020 r., IV CSK 631/18, LEX nr 3057395; wyrok SA w Gdańsku z 12.04.2018 r., V ACa 353/17, LEX nr 2581108.

²⁷ M. Wilejczyk, *Ograniczenie okoliczności zwalniających od odpowiedzialności za szkody wyrządzone ruchem mechanicznego środka komunikacji*, „Państwo i Prawo” 2018, nr 6, s. 77; J. Rajska, *Odpowiedzialność za produkt niebezpieczny w świetle nowych przepisów kodeksu cywilnego*, „Przebieg Prawa Handlowego” 2001, nr 1, s. 25-26; Ł. Jędruszek, *O wykładni pojęcia „samoistny posiadacz budowli” z art. 434 Kodeksu cywilnego*, „Temidium. Prawo i Praktyka” 2014, nr 1, s. 36.

mowa” w art. 405-407, art. 410 i art. 412 k.c.²⁸ Tym samym zakres przedmiotowy odpowiedzialności z art. 91a k.p.k. odnosi się do:

- a) korzyści majątkowej z art. 405-407 k.c.,
- b) świadczenia nienależnego z art. 410 k.c.,
- c) świadczenia niegodziwego z art. 412 k.c.²⁹

Dokonanie egzemplifikacji przepisów k.c. miało na celu ograniczenie przedmiotowego zakresu odpowiedzialności względem art. 52 k.k., o czym mowa w uzasadnieniu projektu ustawy nowelizacyjnej z 23.03.2017 r.³⁰ Natomiast dodanie terminu „świadczenie” stanowi wyraz uwzględnienia, że przepisy art. 405-407, art. 410 oraz art. 412 k.c. dotyczą nie tylko zwrotu korzyści majątkowej, lecz bardziej szczegółowo – także zwrotu świadczenia nienależnego lub przypadku świadczenia niegodziwego.

3. Zakres zastosowania przepisów dotyczących odpowiedzialności z tytułu bezpodstawnego wzbogacenia

Odnosząc się pokrótce także *per se* do wyliczenia przepisów z k.c. należy wskazać, że pominięcie w nim przykładowo przepisu art. 409 k.c. nie oznacza, iż sąd karny zobowiązuje do zwrotu korzyści majątkowej lub jej równowartości także w przypadku, gdy podmiot, który korzyść uzyskał, zużył ją lub utracił w taki sposób, że nie jest już wzbogacony, chyba że wyzbywając się korzyści lub zużywając ją powinien był liczyć się z obowiązkiem zwrotu. Kluczowe znaczenie zyskuje tutaj analizowany obowiązek orzekania przez sąd karny z zastosowaniem przepisów prawa cywilnego. Wydaje się, że wyliczenie art. 405-407, art. 410 oraz art. 412 k.c. wskazuje jedynie podstawę poszczególnych roszczeń. Natomiast orzekając w przedmiocie tych roszczeń sąd karny powinien uwzględnić także pozostałe przepisy zamieszczone w tytule V k.c., w szczególności wspomniany art. 409 k.c. oraz art. 411 k.c. w odniesieniu do świadczenia nienależnego. Co więcej, sąd karny powinien także respektować normy wynikające z ogólnych przepisów k.c., w tym przykładowo z art. 5 k.c. Przeciwnie założenie powodowałoby niestudzne zwiększenie uprawnień sądu karnego względem sądu cywilnego w zakresie orzekania w przedmiocie zwrotu korzyści majątkowej lub przypadku świadczenia³¹.

²⁸ Zob. *Uzasadnienie...*, s. 19; Tak też K. Eichstaedt, [w:] *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. D. Świecki, Warszawa 2017, t. I, s. 439.

²⁹ Tak też J. Kluza, *Krytyczna analiza nowelizacji dotyczącej konfiskaty rozszerzonej – omówienie zmian w obrębie kodeksu karnego i kodeksu postępowania karnego*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Społeczne” 2017, z. 2 (17), s. 108.

³⁰ Zob. *Uzasadnienie...*, s. 19.

³¹ Por. S. Szołucha, [w:] *Kodeks postępowania...*, red. J. Skorupka, s. 270-271.

Konieczność stosowania przepisów prawa cywilnego przez sąd karny oddziałuje także na zakres dopuszczalnych rozstrzygnięć. Uchylony art. 52 k.k. pozwalał sądowi jedynie na zobowiązanie do zwrotu korzyści majątkowej na rzecz Skarbu Państwa, chyba że korzyść podlegała zwrotowi innemu podmiotowi. Przepis art. 91a k.p.k. pozwala nie tylko na zobowiązanie do zwrotu, lecz także na orzeczenie przepadku. Jednocześnie brzmienie przepisu wyraźnie wskazuje, że zwrot może dotyczyć jedynie korzyści majątkowej lub jej równowartości i dokonywany jest na rzecz podmiotu uprawnionego, natomiast przepadek odnosi się do świadczenia lub jego równowartości, a jedynym jego beneficjentem jest Skarb Państwa³². Wobec powyższego wątpliwości może budzić orzeczenie na rzecz Skarbu Państwa przepadku świadczenia nienależnego z art. 410 k.c., które zostało uzyskane od jednostki samorządu terytorialnego w związku z popełnieniem przestępstwa. Również ten problem jest możliwy do rozwiązania przy odpowiedniej interpretacji art. 91a k.p.k.

Redakcja przytoczonego przepisu używa terminu „świadczenie” w liczbie pojedynczej. Stąd pojawia się pytanie, czy termin ten dotyczy świadczenia nienależnego czy świadczenia niegodziwego? Zaznaczenia wymaga, że świadczenie niegodziwe traktowane jest jako szczególna postać świadczenia nienależnego, natomiast świadczenie nienależne stanowi szczególną postać korzyści majątkowej z art. 405 k.c.³³ Zatem sama redakcja art. 91a k.p.k. nie wystarcza. Klarowność przepisu dodatkowo jest obniżona przez uzasadnienie projektu ustawy nowelizacyjnej z 23.03.2017 r., w którym dopuszcza się orzekanie zwrotu zarówno korzyści majątkowej, jak i świadczenia, w tym świadczenia nienależnego³⁴. Rozwiązania problemu znowu dostarcza nakaz stosowania przy orzekaniu przepisów prawa cywilnego, wśród których na mocy art. 405–407 k.c. orzeka się zwrot korzyści majątkowej, a na podstawie art. 410 w zw. z art. 405–407 k.c. – zwrot świadczenia nienależnego. Orzeczenie przepadku natomiast jest możliwe na podstawie art. 412 k.c. w przypadku świadczenia świadomie spełnionego w zamian za dokonanie czynu zabronionego przez ustawę lub w celu niegodziwym. Powyższymi regułami orzekania wydaje się być związany także sąd karny w ramach instytucji z art. 91a i 415a k.p.k. Zatem zobowiązanie do zwrotu korzyści majątkowej lub jej równowartości na rzecz podmiotu uprawnionego dotyczy nie tylko bezpodstawnego wzbogacenia z art. 405–407 k.c., lecz także świadczenia nienależnego z art. 410 k.c. Natomiast przepadek świadczenia, o którym mowa w art. 91a §1 k.p.k. *in fine* orzeka się jedynie w przedmiocie świadczenia z art. 412 k.c.³⁵

³² R. A. Stefański, [w:] *Kodeks postępowania...*, red. R.A. Stefański, S. Zabłocki, t. I, s. 1034–1035.

³³ E. Łętowska, *op. cit.*, s. 90, 111; K. Mularski, [w:] *Kodeks cywilny...*, red. M. Gutowski, t. II, s. 430; P. Księżak, [w:] *Kodeks cywilny...*, red. K. Osajda, t. IIIa, s. 488; wyrok SN z 11.06.2003 r., V CKN 337/01, LEX nr 1167122; wyrok SA w Gdańsku z 28.01.2005 r., I ACa 1350/04, LEX nr 1643086.

³⁴ *Uzasadnienie...*, s. 19–20.

³⁵ Zob. też J. Wawrzyniak-Zaczyńska, *op. cit.*, s. 74.

W świetle powyższych rozważań łatwiej udzielić odpowiedzi na pytanie o treść orzeczenia sądu w przypadku, gdy zostaną spełnione przesłanki z art. 405-407, art. 410 lub art. 412 k.c. Nierozwiązana pozostaje jednak kwestia treści orzeczenia w przypadku braku spełnienia powyższych przesłanek³⁶. Przepisy k.p.k. bowiem nie regulują treści rzeczzonego rozstrzygnięcia, a przepisy prawa cywilnego sąd karny stosuje jedynie w przypadku pozytywnego wyniku analizy kwestii odpowiedzialności podmiotu zobowiązanego. Jednak słusznie wskazuje się, że sąd powinien badać wniosek prokuratora z art. 91a k.p.k. przez pryzmat podstaw bezpodstawnego wzbogacenia³⁷. Stąd jakie powinien wydać rozstrzygnięcie w przypadku negatywnego rezultatu tak przeprowadzonego badania?

Uchylony art. 52 k.k. zobowiązywał sąd do pozostawienia wniosku prokuratora bez rozpoznania w przypadku uniewinnienia oskarżonego, umorzenia postępowania albo skazania za przestępstwo, które omawianej korzyści nie przyniosło. Jednak pozostawienie wniosku bez rozpoznania w przypadku braku zaistnienia przesłanki uzyskania korzyści majątkowej lub świadczenia z art. 405-407, art. 410 lub art. 412 k.c. nie wydaje się zasadne. Treść wspomnianego rozstrzygnięcia wskazuje, że organ nie rozpoznał *meritum* wniosku. Pozostawienie bez rozpoznania w procesie karnym oznacza negatywne odniesienie się do pism procesowych z przyczyn natury formalnej, procesowej³⁸. Tymczasem przesłanka uzyskania korzyści majątkowej lub świadczenia z art. 405-407, art. 410 lub art. 412 k.c. wydaje się mieć charakter materialny³⁹. Ponadto analizowany problem dotyczy sytuacji, w której sąd wniknął w *meritum* wniosku i zbadał jego przesłanki. Stąd zasadnie postuluje się, aby negatywna decyzja sądu z uwagi na brak uzyskania korzyści majątkowej lub świadczenia z art. 405-407, art. 410 lub art. 412 k.c. polegała na odmowie uwzględnienia wniosku⁴⁰.

Wnioski końcowe

W świetle powyższych rozważań wydaje się, że obecnie zakres przedmiotowy odpowiedzialności podmiotu z art. 91a k.p.k. obejmuje korzyść majątkową z art. 405-407 k.c., świadczenie nienależne z art. 410 k.c. oraz świadczenie niegodziwe z art. 412 k.c. Wyliczenie poszczególnych przepisów k.c. wskazuje na podstawy roszczeń, co nie oznacza jednak, że sąd karny nie jest zobowiązany stosować pozostałych przepisów prawa cywilnego, zwłaszcza tych, które zawarte

³⁶ Por. J. Zagrodnik, [w:] *Kodeks postępowania...*, red. J. Skorupka, s. 1173.

³⁷ H. Paluszkiwicz, [w:] *Kodeks postępowania...*, red. K. Dudka, s. 229.

³⁸ Zob. przykładowo art. 560 § 2, 430 § 1, 432 k.p.k.

³⁹ C. Kulesza, [w:] *Kodeks postępowania...*, red. K. Dudka, s. 905.

⁴⁰ J. Zagrodnik, [w:] *Kodeks postępowania...*, red. J. Skorupka, s. 1173; C. Kulesza, [w:] *Kodeks postępowania...*, red. K. Dudka, s. 905.

są w tytule V k.c. Wspomniane stosowanie prawa cywilnego będzie oddziaływać na treść pozytywnych rozstrzygnięć w postaci zwrotu korzyści majątkowej z art. 405–407 k.c., zwrotu świadczenia nienależnego z art. 410 k.c. oraz orzeczenia przepadku świadczenia niegodziwego z art. 412 k.c. Natomiast w zakresie treści negatywnej decyzji, należy przychylić się do stanowiska, zgodnie z którym powinna ona przybrać postać odmowy uwzględnienia wniosku.

Literatura

- Andrzejczak Ł., *Zasada ryzyka a funkcja prewencyjna odpowiedzialności odszkodowawczej ex delicto (uwagi na tle art. 435 i 362 k.c.)*, „Państwo i Prawo” 2013, nr 10.
- Bącznyk-Rozwadowska K., *Głosa do wyroku SN z 7.03.2013 r., II CSK 364/12*, OSP 2014, nr 2.
- Borowicz A., *Wzajemne roszczenia współwłaścicieli o wynagrodzenie za korzystanie z rzeczy wspólnej*, „Przegląd Sądowy” 2011, nr 6.
- Cader A., Jabłoński Ł., *Prawnomaterialne i procesowe problemy odpowiedzialności podmiotu zobowiązanego do zwrotu korzyści majątkowej na podstawie art. 52 k.k.*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2003, nr XIII.
- Gniewa B., *Odpowiedzialność za produkt (uwagi o polskiej regulacji)*, „Państwo i Prawo” 2009, nr 9.
- Gutowski M., *Czynność prawna podjęta w celu przestępczym. Głosa do wyroku SN z 28.10.2005 r., II CK 174/05*, „Monitor Prawniczy” 2007, nr 18.
- Jędruszek Ł., *O wykładni pojęcia „samoistny posiadacz budowli” z art. 434 Kodeksu cywilnego*, „Temidium. Prawo i Praktyka” 2014, nr 1.
- Kisielińska J., *Problem ochrony prawnej wierzyciela paulińskiego w razie rozporządzenia korzyścią przez osobę trzecią*, „Przegląd Sądowy” 2017, nr 6.
- Kluza J., *Krytyczna analiza nowelizacji dotyczącej konfiskaty rozszerzonej – omówienie zmian w obrębie kodeksu karnego i kodeksu postępowania karnego*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Społeczne” 2017, z. 2 (17).
- Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, Warszawa 2019.
- Kodeks cywilny. Komentarz*, red. M. Gutowski, Warszawa 2019, t. II.
- Kodeks cywilny. Komentarz. Zobowiązania. Część ogólna*, red. A. Kidyba, Warszawa 2014, t. III.
- Kodeks cywilny. Komentarz. Zobowiązania. Część ogólna*, red. K. Osajda, Warszawa 2017, t. IIIa.
- Kodeks cywilny. Komentarz. Zobowiązania. Część ogólna*, red. M. Habdas, M. Fras, Warszawa 2018, t. III.
- Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. A. Sakowicz, Warszawa 2020.
- Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. D. Świecki, Warszawa 2017, t. I.
- Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. J. Skorupka, Warszawa 2020.
- Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. K. Dudka, Warszawa 2020.
- Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. R.A. Stefański, S. Zabłocki, Warszawa 2017, t. I.
- Kowalczyk A., *Rozszerzony przepadek mienia pochodzącego z przestępstwa lub służącego do jego popełnienia (tzw. konfiskata rozszerzona) – aspekty procesowe*, „Monitor Prawniczy” 2018, nr 21.
- Kubiak R., *Przypadki odpowiedzialności cywilnej opartej na zasadach ryzyka*, „Studia i Materiały Wyższej Szkoły Marketingu i Biznesu w Łodzi” 2002, nr 9.
- Kuniewicz Z., Tomczyk A., *Odpowiedzialność z tytułu effusum vel deiectum a zalanie pomieszczenia na niższej kondygnacji*, „Przegląd Sądowy” 2016, nr 4.
- Kuźmicka-Sulikowska J., *Zasady odpowiedzialności deliktowej w świetle nowych tendencji w ustawodawstwie polskim*, Warszawa 2011.
- Ludwichowska K., *Odpowiedzialność cywilna posiadacza samochodu przy przewozie z grzeczności (zasada winy czy ryzyka)*, „Państwo i Prawo” 2009, nr 2.
- Łętowska E., *Bezpodstawne wzbogacenie*, Warszawa 2000.
- Matusiak-Frączczak M., Frączczak Ł., *Odpowiedzialność cywilna za wypadki komunikacyjne z udziałem pojazdów autonomicznych*, „Państwo i Prawo” 2019, nr 11.

- Miąsik M., *Instytucja zobowiązania do zwrotu bezprawnie uzyskanej korzyści majątkowej (art. 52 k.k.) w świetle badań ankietowych*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2007, nr 2.
- Nesterowicz M., *Zaniechanie szerszej diagnostyki biometrycznej płodu. Glosa do wyroku Sądu Apelacyjnego w Łodzi z 15.07.2014 r., I ACa 25/14*, „Przełąd Sądowy” 2017, nr 3.
- Rajski J., *Odpowiedzialność za produkt niebezpieczny w świetle nowych przepisów kodeksu cywilnego*, „Przełąd Prawa Handlowego” 2001, nr 1.
- Safjan M., Matuszczyk K. J., *Odpowiedzialność odszkodowawcza władzy publicznej*, Warszawa 2009.
- Tarnowska D., Kaczorkiewicz D., Brzezińska M., *Niesprawcza odpowiedzialność karna o charakterze represyjnym (karnym) w świetle Konstytucji RP (art. 42 ust. 1)*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2013, nr 4.
- Wawrzyniak-Zaczyńska J., *Konstrukcja podmiotu zobowiązanego do zwrotu korzyści majątkowej w świetle przepisów ustawy z dnia 23 marca 2017 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny i innych ustaw*, „Pa-lestra” 2018, nr 1-2.
- Więzowska B., *Odpowiedzialność cywilna na zasadzie słuszności*, Warszawa 2009, s. 89-90.
- Wilejczyk M., *Odpowiedzialność za szkody wyrządzone przez zwierzęta pozostające pod opieką człowieka*, „Przełąd Sądowy” 2016, nr 9.
- Wilejczyk M., *Ograniczenie okoliczności zwalniających od odpowiedzialności za szkody wyrządzone ruchem mechanicznego środka komunikacji*, „Państwo i Prawo” 2018, nr 6.